

УДК 811.161.3'373

А.С. Садоўская¹, М.А. Якалцэвіч²¹канд. філал. навук, дац., заг. каф. беларускага і супастаўляльнага мовазнаўства
Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы²канд. філал. навук, дац. каф. беларускага і супастаўляльнага мовазнаўства
Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы**СІНАНІМІЧНАЯ ПАРАДЫГМА ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ І ПРЫКАЗАК**

Сінанімія з'яўляецца адной з форм праяўлення парадыгматычных адносін не толькі ў лексікалогіі, але і фразеалогіі, парэміялогіі. І ў гэтых раздзелах мовазнаўства дадзена з'ява праяўляецца па-рознаму. Але паколькі сінанімічнасць устойлівых адзінак мовы не знайшла сістэмнага і ўсебаковага апісання ў беларускім мовазнаўстве, то менавіта на яе і звяртаецца ўвага ў артыкуле. Аналізуюцца розныя погляды на вызначэнне гэтага паняцця, даецца азначэнне сінонімам-фразеалагізмам і сінонімам-прыказкам. Затым у параўнальным аспекце вызначаецца будова сінанімічнага рада, тыпы сінонімаў сярод гэтых моўных адзінак (абсалютныя, семантычныя, стылістычныя і семантыка-стылістычныя), прапануюцца крытэрыі вызначэння дамінанты (выраза, што ўзначальвае сінанімічны рад), разглядаецца граматычная структура сінанімічных выразаў і адпаведна вылучаюцца аднаструктурныя, падобнаструктурныя і рознаструктурныя фразеалагізмы і прыказкі. Адзначаецца, што гэта з'ява больш уласціва фразеалагізмам, чым прыказкам.

Адным з яркіх праяўленняў тых сістэмных сувязяў, якія існуюць ў фразеалогіі і парэміялогіі, выступае сінанімія. Калі разглядаць гэтую з'яву ў дачыненні да фразеалогіі, то яна адзначаецца ў шматлікіх навуковых, вучэбных і метадычных працах. Даследчыкі звычайна даюць аднатыпнае, з нязначнымі разыходжаннямі азначэнне фразеалагічным сінонімам. Так, Ф.М. Янкоўскі піша: «Фразеалагічныя сінонімы – гэта фразеалагізмы, якія абазначаюць тое самае ці блізкае паняцце, але адрозніваюцца адценнямі значэнняў ці эмацыянальна-экспрэсіўнай (стылістычнай) афарбоўкай» [1, с. 49]. Паводле А.С. Аксамітава, фразеалагічныя сінонімы «блізкія па значэнню, але маюць розныя вобразныя стрыжні (унутраную форму) і таму адрозніваюцца сэнсавымі і стылістычнымі адценнямі і эмацыянальна-экспрэсіўным каларытам» [2, с. 39]. У вучэбным дапаможніку для студэнтаў-філолагаў чытаем: «Абазначаючы адзін і той жа аб'ект рэчаіснасці, сінанімічныя фразеалагізмы адрозніваюцца або адценнем значэння, або стылістычнай афарбоўкай, або тым і другім адначасова» [3, с. 143]. Як бачым, усюды ўвага акцэнтуюцца на семантычных і стылістычных адрозненнях паміж фразеалагізмамі аднаго і таго ж сінанімічнага рада. Яны, выходзіць, як бы абавязковыя.

Больш прымальнае вызначэнне сінонімаў знаходзім у І.Я. Лепешава: «Фразеалагічныя сінонімы абазначаюць адно і тое ж паняцце, маюць тоеснае ці гранічна блізкае значэнне, належаць да аднаго семантыка-граматычнага тыпу, але звычайна адрозніваюцца адзін ад другога адценнямі значэння, стылістычнай афарбоўкай і іншымі адметнымі адзнакамі» [4, с. 87]. Па-першае, тут гаворыцца, што «звычайна адрозніваюцца», значыць, могуць і не адрознівацца. Па-другое, як відаць з далейшага выкладу матэрыялу, І.Я. Лепешаў пад «іншымі адметнымі адзнакамі» разумее (і паказвае на канкрэтных прыкладах) такія адметнасці, як «адрозненні граматычнага характару», «неаднолькавыя спалучальныя магчымасці», «неаднолькавая структура», «адрозненні этымалагічным вобразам, непаўторнай унутранай формай» [4, с. 85–88].

Што да прыказак, то тут таксама ёсць шмат выразаў, дзе адна і тая ж з'ява асвятляецца неаднолькава, пры дапамозе розных вобразаў. Таму прыказкі, што выражаюць адно і тое ж або блізкае суджэнне і маюць сваю непаўторную вобразную аснову, таксама ўступаюць паміж сабой у сінанімічныя адносіны. Напрыклад, прыказкі *Кожны кулік сваё балота хваліць; Кожны старац сваю торбу хваліць; Кожны (усякі) цыган сваю*

кабылу хваліць хоць і маюць гранічна блізкае значэнне ‘кожны хваліць тое, што яму найбольш блізкае, дарагое’, але адрозніваюцца сваёй вобразнай асновай.

Аднак, у адрозненне ад фразеалогіі, сінанімічнасць прыказак у беларускім мовазнаўстве не знайшла свайго ўсебаковага і сістэмнага апісання. Праўда, пра тое, што многія прыказкі могуць уступаць у сінанімічныя сувязі, адзначаў яшчэ І.І. Насовіч у сваім «Зборніку беларускіх прыказак» (СПб., 1874), які слухна лічаць першым у гісторыі ўсходнеславянскай філалогіі тлумачальным слоўнікам прыказак. Прыказкі-сінанімы, ці прыказкі-варыянты, ў такім разе суправаджаюцца тут адсылкай тыпу «тое самае, што», «глядзі», «параўнай». Напрыклад, *Усе бабры дабры, адна выдра ліха яе бяры* адпавядае прыказцы *Усе людзі як людзі, адзін чорт не калпак*. Нямала прыказак, якія ў сэнсавых адносінах вельмі блізкія паміж сабой ці тоесныя, знаходзім і ў даведніку І. Шкраба і Р. Шкрабы «Крынічнае слова» (1987). На сінанімічнасць такіх прыказак паказваюць паметы «тое самае, што» або «параўн.»; напрыклад, *З ваўкамі жыць – па-воўчы выць* тое самае, што *Сярод варон жыўшы – варонай і каркай*. Сінанімічныя сувязі паміж прыказкамі адлюстраваны і ў «Слоўніку беларускіх прыказак» (2002), «Тлумачальным слоўніку прыказак» (2011) І.Я. Лепшава і М.А. Якалцэвіч. Калі прыказка мае сінанімы, то яны прыводзяцца тут у канцы тлумачальнай часткі пасля скарачэння **Сін.** (сінанімы). Напрыклад, *На ўсё воля божая. Сін.: Усе <мы> ходзім пад богам*.

Розныя сэнсавыя сувязі і адносіны паміж прыказкамі ўпершыню апісаў І.Я. Лепшава ў сваёй працы «Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства» (2006). Асобную ўвагу ён звяртае і на сінанімічнасць прыказак, адзначаючы, што «прыказкі-сінанімы маюць тоеснае ці гранічна блізкае значэнне і часцей за ўсё адрозніваюцца адна ад другой найперш сваёй унутранай формай (калі яны поўнасцю ці часткова іншасказальныя), іншы раз сэнсавымі адценнямі, стылістычнымі асаблівасцямі, структурай, індывідуальнай сітуацыйнай характарыстыкай» [5, с. 34].

Устойлівыя выразы, аб’яднаныя ў адным сінанімічным радзе, маюць як агульныя прыкметы, так і некаторыя разыходжанні ў сферы ўжывання, адценнях значэнняў, стылістычнай афарбоўцы і інш. Гэта дае падставу размяжоўваць (як і ў лексікалогіі) абсалютныя, семантычныя, стылістычныя, семантыка-стылістычныя сінанімы.

У лексікалогіі да абсалютных сінанімаў адносяць словы, якія «поўнасцю супадаюць па значэнню і ўжыванню пры магчымым разыходжанні ў спалучальнасці» [6, с. 280]. Што да абсалютных фразеалагічных сінанімаў (яны яшчэ маюць назвы адэкватныя, поўныя, раўназначныя), то яны «поўнасцю супадаюць у сваім значэнні і сферы ўжывання» [7, с. 82]. Напрыклад, фразеалагізмы *ў бараду, у рукаў, у вус, у кулак* маюць значэнне ‘ціха і непрыкметна’, адносяцца да аднаго размоўнага стылю, аднолькавыя па спалучальнасці і структуры. Аднак, як слухна сказана ў «Фразеалогіі сучаснай беларускай мовы», «фразеалагізмы-сінанімы, нават тады, калі яны адэкватныя паводле семантыкі, стылістычнай афарбоўкі, структуры і спалучальнасці, усё роўна адрозніваюцца адзін ад аднаго сваім этымалагічным вобразам, непаўторнай унутранай формай» [4, с. 87–88]. Унутранай формай адрозніваюцца таксама і такія прыказкі-сінанімы (*Глухому дзве абедні не служаць і Глухім два разы ў касцёле не звоняць*), якія ўжываюць у адказ на просьбу паўтарыць сказанае, пры нежаданні паўтараць.

Пераважная большасць фразеалагізмаў і прыказак у сінанімічным радзе супадае ўсімі сваімі характарыстыкамі. Такія выразы адносяцца да ліку абсалютных. Абсалютныя фразеалагічныя сінанімы маюць агульнае значэнне, аднолькавае лексічнае акружэнне, не адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай і таму могуць узаемазамяняць адзін другога ў любых кантэкстах. Напрыклад, такой асаблівасцю, як відаць з прыведзеных ніжэй сказаў, валодаюць выразы *ад (з) краю да краю; з канца ў канец; з краю ў край; удоўж (уздоўж) і ўпонак* (у 1 знач.) са значэннем ‘у розных кірунках, усюды, з аднаго канца да другога’: 1) *Хмары неба ўсцілалі мо тысячу раз, перуны білі з краю да краю*

(Я. Купала); 2) *Маладосць з краю ў край мяне весела кідала* (П. Панчанка); 3) *Пад нагамі ўздрыгвала і ўгіналася балотная глеба, перарэзаная ўздоўж і ўпоперак канавамі* (М. Капыльвіч); 4) *Сяло выдавалася глухім і сонным. І быццам усё яно – з канца ў канец – было заліта сінькай* (А. Кудравец).

Абсалютнымі фразеалагічнымі сінонімамі з'яўляюцца, напрыклад, і выразы з такіх сінанімічных радоў: 1) *за мяжой, за граніцай*; 2) *за мяжу, за граніцу*; 3) *з-за мяжы, з-за граніцы*. Тут кампаненты, суадносныя з паўназначнымі часцінамі мовы, і на ўзроўні слова выступаюць як абсалютныя сінонімы. Так, у ТСБМ чытаем: а) *мяжа* – 'пагранічная лінія паміж сумежнымі дзяржавамі; граніца'; б) *граніца* – 'прыродная або ўмоўная лінія, якая раздзяляе два сумежныя ўчасткі зямлі, дзве адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі і пад.; мяжа'. Увайшоўшы ў склад фразеалагічных адзінак, словы *мяжа* і *граніца* не страцілі сваёй сінанімічнасці. Яны, як і ў папярэдніх апісаных выпадках, узаемазамяняльныя ў любым кантэксце.

Супадаюць сваім значэннем і без усякіх абмежаванняў могуць замяняць адна адну ў любых кантэкстах і прыказкі *Лепш едучы змерзнуць, чым ідучы спацець* і *Лепш дрэнна ехаць, чым добра ісці ў кантэксце*: 1) *Людзі кажуць: лепш едучы змерзнуць, чым ідучы спацець. І ўсё ж да вайны, калі аўтобусы былі не ў модзе, чурлыўцы не зваясалі на гэтую разумную прымаўку. Яны дапіналі на сваіх дваіх ажно да Мінска* (В. Шырко) і 2) *Ехаць на кані хоць і было мулка ды парка, асабліва сыспаду, аднак праўду кажуць дасціпныя людзі, што лепей дрэнна ехаць, чым добра ісці* (І. Чыгрынаў).

Як ужо адзначалася вышэй, у сінанімічныя рады аб'ядноўваюцца і такія выразы, якія маюць некаторыя разыходжанні семантычнага, стылістычнага і іншага характару. Разгледзім спачатку стылістычныя сінонімы.

Гаворачы пра асаблівасці выкарыстання фразеалагізмаў-сінонімаў і прыказак-сінонімаў у пэўных стылях мовы, варта адзначыць, што сінанімічныя рады складаюцца як са стылістычна аднародных адзінак, так і з выказаў рознай стылявой прыналежнасці. Напрыклад, размоўнымі з'яўляюцца фразеалагізмы-сінонімы *гнуць (сагнуць, скруціць) у бараноў рог, гнуць (сагнуць) у дугу (у крук), гнуць (сагнуць) у тры пагібелі*; функцыянальна не замацаванымі – *зводзіцца (звесціся) на нішто, сыходзіць на нішто* (у 2 знач.); прастамоўнымі – *на ліха, на халеру, на хваробу, на чорта, на храна, да д'ябла* (у 3 зн.); кніжнымі – *ва ўладзе, пад уладай*. А ў сінанімічным радзе са значэннем 'без таго, на што разлічваў, спадзяваўся хто-н., чаго дабіваўся' фразеалагічныя адзінкі з *такам, на бабах, з носам* выступаюць як размоўныя, фразеалагізм *без штаноў* – прастамоўны, *ні з чым* – функцыянальна не замацаваны. Прывядзём яшчэ прыклады стылістычных фразеалагізмаў-сінонімаў, адзначаючы ў дужках іх функцыянальна-стылявую прыналежнасць: 1) *як баран на новыя вароты* (праст.), *як гусь на бліскавіцу* (разм.); 2) *галава варыць* (разм.), *галава на плячах* (разм.), *кацялок варыць* (праст.), *мазгі вараць* (праст.); 3) *на брата* (разм.), *на рыла* (праст.), *на нос* (праст.); 4) *не прападзе* (разм.), *не стане* (разм.), *не заржавее* (праст.); 5) *палічыць рэбры* (праст.), *даваць волю рукам* (разм. у 1 знач.), *лічыць зубы* (праст.), *лупіць скуру* (разм. у 1 знач.), *распускаяць рукі* (разм.).

Нязначная частка фразеалагізмаў, якія ўваходзяць у адзін сінанімічны рад, мае адрозненні ў экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўцы. Так, значэнне 'хабар, звычайна грашовы' рэалізуецца адзінкамі *у лапу, куку ў руку*. Абедзве яны належаць да размоўнага стылю, але выраз *у лапу* надзелены адценнем неадабрэння. У размоўным стылі выкарыстоўваюцца і сінанімічныя фразеалагізмы з *мукой і не пыльна, і дома і замужам*, але першы з іх мае адценне неадабрэння, другі – жартаўлівасці.

Стылістычныя сінонімы-прыказкі, як і фразеалагізмы, адрозніваюцца эмацыянальна-стылістычнай афарбоўкай, функцыянальна-маўленчай сферай ужывання. Параўнаем дзве сінанімічныя прыказкі: *Маной свет пройдзеш, а назад не вернешся* і *Ухлусні кароткія ногі* 'няпраўда недаўгавечная, несумленнасцю многі не даб'еш-

ся'. Выражаючы аднолькавае значэнне, першы выраз мае яшчэ сітуацыйную характарыстыку: кажуць з асуджэннем пра таго, хто жыве падманам, несумленна. Розную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку маюць і сінанімічныя выразы *Гавары, ды не ўсё дагары і Гаворыць (-ыш), а ў роце холодна*. Першы з іх надзелены адценнем неадабрэння, а другі – насмешкі. У сінанімічным радзе *Жыццё закон нязломны мае: ніколі праўда не ўмірае; Праўду не схаваш; Усё мінецца, а праўда застаецца* першая прыказка адносіцца да разрады кніжных, а дзве другія – да размоўных.

Семантычныя сінанімы характарызуюцца тым, што, абазначаючы адно і тое ж паняцце, адрозніваюцца адценнем у значэннях, захоўваючы тоесную стылістычную афарбоўку. Так, фразеалагізм *да абуха* мае значэнне 'да поўнай непрыгоднасці'. Сінанімічны выраз *да ручкі* ўскладнены яшчэ адценнем 'да бязвыхаднага, распачнага становішча'.

У асобных выпадках сінанімічны рад складаецца больш чым з дзвюх фразеалагічных адзінак. Акрамя агульнага значэння некаторыя з іх утрымліваюць у сабе сваё, спецыфічнае адценне. Так, у сінанімічныя адносіны ўступаюць адзінкі *без духу, як падсмалены, як дуж, як на крыллях, як з перуна, без агляды* (у 1 зн.), *без душы, без памяці* (у 1 зн.), *як мага* (у 1 зн.), *як на пажар*. Усе яны аб'яднаны агульным значэннем 'вельмі хутка'. Але некаторыя, акрамя агульнага значэння, маюць і такія дадатковыя адценні: *як на пажар, як мага* (у 1 зн.) – 'імкліва', *без душы, без духу* – 'як толькі можна', *без агляды* – 'паспешліва', *без памяці* – 'не зважаючы ні на што'.

Розніцца сэнсавымі адценнямі і прыказкавыя сінанімы, таму што ў аснову кожнага выразу пакладзены розныя вобразы. Напрыклад, у сінанімічным радзе *З музыкі хлеб невялікі і У музыкі хлеб невялікі, а спявакі маюць ніякі* паміж прыказкамі ёсць невялікія сэнсавыя адрозненні пры агульным для іх значэнні 'заробак у музыканта невялікі, незайздросны': апошні выраз утрымлівае дадатковую сему 'і спевакоў'. Параўнаем яшчэ: *Хто рыбу вудзіць, той гаспадаром не будзець і Хто палюе і рыбаць, той хлеба не бачыць*. Такія неадэкватныя прыказкавыя сінанімы варта лічыць семантычнымі. Да гэтай групы належаць таксама прыказкі *Куды вецер, туды і дым і Куды іголка, туды і нітка*, што характарызуюць людзей, цесна звязаных паміж сабой (але разам з тым другая прыказка суадносіцца часцей за ўсё з характарыстыкай мужа і жонкі). Ці яшчэ: у прыказцы *Хто гняздо ўе, у таго і ўеца* не ўсе кампаненты атрымалі пераасэнсаванне, таму яе змест перадаецца з выкарыстаннем гэтых непераасэнсаваных слоў: 'хто стараецца ўладкаваць сваё жыццё, таму і ўдаецца гэта'. Сінанімічны ж выраз *Хто дбае, той і мае* заўсёды ўжываецца толькі ў прамым значэнні і не патрабуе тлумачэння. Агульны сэнс гэтай прыказкі вынікае з прамых значэнняў яе слоў-кампанентаў.

Нязначная колькасць сінанімічных фразеалагізмаў адрозніваецца і семантычнымі, і стылістычнымі якасцямі адначасова. Напрыклад, фразеалагічныя адзінкі *з кандачка, з налёту* (у 3 зн.), *з наскоку* (у 2 зн.), *з бухты-барахты* аб'яднаны агульным значэннем 'не задумваючыся, не разважаючы (рабіць што-н.)'. Выраз *з кандачка* мае адценне 'несур'ёзна', а *з бухты-барахты* – 'раптоўна'. Што да стылістычных асаблівасцей, то фразеалагізмы *з налёту* (у 3 зн.), *з наскоку* (у 2 зн.), *з бухты-барахты* выкарыстоўваюцца ў размоўным стылі, а выраз *з кандачка* – прастамоўны, з адценнем неадабрэння. Яшчэ прыклады: 1) *як смала* – 'неадчэпна, дакучліва' (разм.), *з нажом да горла* – 'вельмі рашуча і неадступна' (праст.); 2) *шыварат-нашыварат* 'не так, як трэба, як павінна быць' (разм.), *сікась-накась* – 'не так, як трэба; наперакос' (праст.).

Семантычныя і стылістычныя адрозненні адначасова могуць утрымліваць у сабе і сінанімічныя прыказкі. Разгледзім гэта на прыкладзе. Прыказка *Не пад'ясі – і залатую фурманку аддасі* ўжываецца са значэннем 'каб не быць галодным, мусіш пакарыцца абставінам, будзеш гатовы аддаць апошняе'. Сінанімічная прыказка *Голад не цётка* адрозніваецца адценнямі лагічнай характарыстыкі 'голад вымушае пакарыцца абставінам, рабіць што-небудзь не так, як хацелася б' і ўтрымлівае дадатковую інфармацыю стыліс-

тычнага плана: кажуць ў апраўданне дзеянняў, звязаных з пошукамі ежы. Семантыка-стылістычнымі сінонімамі з'яўляюцца прыказкі і ў такіх сінанімічных радах: 1) *Быць бычку на вярочцы; Будзе і на крапіву мароз*; 2) *Не кажы гоп, пакуль не пераскочыш; Не хваліся, ідучы на раць; Хваляцца з кірмашу едучы*.

Варта адзначыць, што ў шматчленных сінанімічных радах не ўсе прыказкі будуць адэкватныя паводле семантыкі, стылістычных асаблівасцей. Так, прыказкі *Добрае далёка чуваць, а дрэннае яшчэ далей* і *Добрая слава далёка ідзе, а кепская яшчэ далей* маюць значэнне 'дрэнная слава распаўсюджваецца хутчэй і далей, чым добрая', а сінанімічная да іх моўная адзінка *Добрая слава на паліцы ляжыць, а благая па дарожцы бяжыць* ужо адрозніваецца семантычным адценнем і абазначае 'добрае пра чалавека можа застацца і невядомым, а дрэнная слава распаўсюджваецца хутка'. Абсалютнымі сінонімамі з'яўляюцца таксама прыказкі *Напрасткі <адна> варона лятае, затое <ніколі> дома не бывае; Пойдзеш нацянькі – праходзіш тры дзянькі і Хто прамікуе, той дома не начуе*. Усе яны ўжываюцца ў сітуацыі, калі гавораць пра таго ці таму, хто хоча ісці куды-небудзь напрасткі, нацянькі. Разам з тым гэтыя прыказкі маюць экспрэсіўна-ацэначную афарбоўку (выражаюць неадабрэнне). Сінанімічны ж да іх выраз *Крывая дарога з простаю смяецца* адрозніваецца і сітуацыйнай, і стылістычнай характарыстыкай і абазначае 'па абходнай, крывой дарозе ісці або ехаць больш надзейна, чым напрасткі, нацянькі'.

Сінанімічны рад у лексікалогіі ўзначальваецца, як вядома, дамінантай, словам, якое найбольш выразна перадае агульнае значэнне лексем усёй сінанімічнай групы, не мае дадатковых адценняў. У сінанімічным радзе фразеалагізмаў далёка не заўсёды можна лёгка і адназначна вылучыць такі выраз-дамінанту. Таму даследчыкі па-рознаму ставяцца да вырашэння гэтага пытання. Так, А.С. Аксамітаў дамінантай сінанімічнай групы лічыць пераменныя словазлучэнні або словы, а фразеалагізмы, на яго думку, «у гэтай ролі выступаць не могуць, бо іх семантычнай структуры ўласціва ў значнай ступені канкрэтнасць» і што фразеалагізмы сінанімічнага рада адрозніваюцца адзін ад другога «семантычнымі адценнямі, стылістычнай афарбоўкай, сферай ужывання і г.д.» [2, с. 40]. Зазначым, аднак, што падобныя адрозненні ёсць і ў сінанімічных радах слоў, але тым не менш кожны рад мае дамінанту. М.І. Сідарэнка таксама прытрымліваецца думкі, што ў сінанімічным радзе фразеалагізмаў нельга знайсці дамінанту, яе замяняе агульнае для ўсіх членаў сінанімічнай групы слова ці словазлучэнне, якое носіць назву ідэаграмы [7, с. 92].

Ёсць і іншыя погляды. Так, аўтары вучэбнага дапаможніка «Сучасная беларуская мова: Лексікалогія. Фразеалогія» ўказваюць на тое, што «фразеалагізмы, звязаныя сінанімічнымі адносінамі, утвараюць сінанімічныя рады, узначальваюць якія дамінанты, у ролі дамінанты выступае нейтральны фразеалагізм» [3, с. 143]. Але з такім сцвярджаннем наўрад ці можна згадзіцца, бо, як вядома, амаль усе фразеалагізмы, за вельмі рэдкім выключэннем, надзелены экспрэсіўнасцю. «Экспрэсіўнасць, – піша В.М. Макіенка, – з'яўляецца катэгарыяльнай уласцівасцю фразеалагізма» [8, с. 173]. Таму сярод фразеалагізмаў, у адрозненне ад слоў, няма нейтральных міжстылёвых выказаў.

Думаецца, што пытанне пра дамінанту ў сінанімічным радзе фразеалагізмаў становіцца вырашана У.П. Жукавым, які ў прадмове да «Слоўніка фразеалагічных сінонімаў рускай мовы» піша: «Апорны (загалоначны) фразеалагізм з'яўляецца самым ужывальным у сінанімічным радзе, валодае шырокай спалучальнасцю і, што асабліва важна, больш ці менш актыўна здольны замяшчаць другія сінанімічныя звароты ў кантэксце» [9, с. 14]. І яшчэ: зварот-дамінанта «без урону для сэнсу замяняе любы фразеалагізм у любым кантэксце, тады як адваротнай замены можа і не быць» [9, с. 5].

У сінанімічным ж радзе прыказак І.Я. Лепешаў прапануе вылучаць дамінанту па тых жа самых крытэрыях, як і ў фразеалогіі, г.зн. дамінантай лічыць «найчасцей

ужывальную прыказку, якая больш-менш свабодна можа замяшчаць іншыя прыказкі пры іх рэалізацыі ў адпаведных маўленчых кантэкстах» [5, с. 36]. І ў якасці прыкладу прыводзіць такія сінанімічны рад: *Ад крывого дрэва не бывае прамого ценю; Вецеўейка ад дрэва недалёка адскочыла; Калі бацька рыбак, то і сын глядзіць на ваду; Яблык ад яблыні недалёка падае; Які куст, такі і адростак; Якое дрэва, такі і клін, які бацька, такі і сын; Якое карэнне, такое і насенне*. Далей адзначаецца, што на ролю «дамінанты найбольш падыходзіць прыказка *Яблык ад яблыні недалёка падае*. Яна не толькі найбольш частотная па сваёй ужывальнасці, але і мае больш шырокі сэнсавы змест, абазначае 'свае недахопы або станоўчыя рысы дзеці пераймаюць ад бацькоў'. Некаторыя ж іншыя прыказкі гэтай сінанімічнай групы ўжываюцца як выказванне пра перайманне дзецьмі ад бацькоў толькі недахопаў, якіх-небудзь заганаў, але не станоўчых рыс, схільнасцей» [5, с. 36]. Кіруючыся гэтым метадам, паспрабуем вызначыць дамінанту ў некалькіх сінанімічных радах.

Так, у сінанімічным радзе *косць ад косці, кроў ад крыві, плоць ад плоці, плоць і кроў* дамінантай варта лічыць першы выраз *косць ад косці*. Па-першае, ён прыйшоў у беларускую мову раней, чым іншыя. Гэта этымалагічна запазычанне з царкоўнаславянскай мовы паходзіць з Бібліі, са слоў Адама, які, прачнуўшыся і ўбачыўшы Еву, зробленую з яго рабрыны Богам, сказаў: «Вось гэта косць ад касцей маіх і плоць ад плоці маёй» [10, с. 198]. Два іншыя выразы (*кроў ад крыві, плоць ад плоці*) склаліся па мадэлі папярэдняга фразеалагізма. Яшчэ адзін выраз (*плоць і кроў*) узнік «на базе семантычна тоесных фразеалагізмаў *плоць ад плоці, кроў ад крыві, косць ад косці* ў выніку аб'яднання першых кампанентаў двух выказаў» [10, с. 139]. Па-другое, фразеалагізм *косць ад косці* найбольш ужывальны. Ён свабодна замяшчае ў любым кантэксце ўсе тры іншыя выразы.

Сінанімічнымі адносінамі звязаны таксама фразеалагізмы *да лямпачкі, ні ішоў <i> ні ехаў, трын-трава*. Дамінантай выступае выраз *да лямпачкі*. Ён валодае найбольш шырокай спалучальнасцю сярод адзначаных сінанімічных адзінак. Гэты фразеалагізм ужываецца пры дзейніку са значэннем асобы, канкрэтнага ці абстрактнага прадмета, у той час як фразеалагічная *адзінка ні ішоў <i> ні ехаў* – толькі пры дзейніку са значэннем абстрактнага прадмета, а выраз *трын-трава* – пры дзейніку са значэннем абстрактнага прадмета ці (рэдка) асобы. Таму ў кантэксце фразеалагізма *да лямпачкі* можа замяняць усе сінанімічныя адзінкі, а адваротная замена не заўсёды магчымая.

Вось яшчэ некалькі сінанімічных радоў, у якіх дамінантай выступае першы выраз: 1) *выходзіць у людзі, выходзіць на арбіту, выбівацца ў людзі, ісці ўгору, ісці ў людзі, далёка прайсці, прабіваць сабе дарогу, працярэбляваць сабе шлях*; 2) *так сабе* (у 3 знач.), *ні тое ні сёе* (у 1 знач.), *ні рыба ні мяса, ні богу свечка ні чорту качарга, сярэдзінка на палавінку* (у 1 знач.), *ні два ні паўтара* (у 1 знач.), *сюды-туды* (у 3 знач.); 3) *на вачах, на памяці, за памяць, пры памяці*.

А цяпер возьмем прыказкавы сінанімічны рад *Зняўшы галаву, на валасах не плачуць; Прапала кароўка, прападай <i> вяроўка; Прапаў конік, прападай і хамуток*. Тут хоць прыказкі і пададзены ў алфавітным парадку, але ў ролі дамінанты будзе выступаць першая прыказка, паколькі яе семантычны аб'ём большы, чым у астатніх, і яна абазначае 'страціўшы важнае, вялікае, няма чаго шкадаваць малое, дробязі. Гаворыцца, калі позна і бескарысна шкадаваць што-н.'. Яна існуе і ў рускай мове (*Снявши голову по волосам не плачут*), па гэтай прычыне, напэўна, і вызначаецца шырокай ужывальнасцю. Паспрабуем прааналізаваць яшчэ двухчленны сінанімічны рад *Здараецца, што і доктар ад жывата качаецца; Конь на чатырох нагах, і то спатыкаецца*. Тут на месца дамінанты прэтэндуе другая прыказка. Нягледзячы на тое, што сітуацыйная характарыстыка ў іх аднолькавая ('гаворыцца ў апраўданне чыёй-н. памылкі'), другая прыказка ўжываецца ў дачыненні да любога чалавека і мае значэнне 'кожны можа памыліцца,

апынцуца ў цяжкім становішчы'. Сэнсавы змест першай прыказкі вужэйшы, паколькі яе выкарыстоўваюць у апраўданне промаху ўжо бывалага чалавека. Разам з тым (па дадзеных картатэкі аўтараў «Тлумачальнага слоўніка прыказак») другі выраз больш распаўсюджаны. Значыць, дамінантай з'яўляецца прыказка *Конь на чатырох нагах, і то спатыкаецца*. І ўсё ж такі думаецца, што беспамылкова выдзеліць дамінанту ў сінанімічным радзе прыказак і фразеалагізмаў не заўсёды атрымліваецца, бо для гэтага трэба найперш мець вялікую картатэку, каб пераканацца, што менавіта дадзены выраз мае найбольшую ўжывальнасць. І ўвогуле, выдзяленне дамінанты – адна з ключавых праблем сінаніміі.

Ва ўстойлівых адзінках мовы пераважаюць сінанімічныя рады, што складаюцца з двух выразаў. Напрыклад, са значэннем 'вельмі гарача, запальчыва; у гневе і раз'ю-шанасці' ўжываюцца фразеалагізмы з *пенай на губах, з жарам*. У двухчленныя рады ўваходзяць і такія адзінкі: *пераходзіць рубікон, ісці ва-банк; да сёмага поту, да ўпаду; улазіць у скуру, ставіць сябе на месца; (відаць) птушку на палёце, (відаць) пана на халёвах; язык не паварочваецца, язык не слухае* і інш. Ці, напрыклад, прыказкі *Каля вады <ходзячы> намочышся* і *Каля мукі ходзячы, запылішся* выкарыстоўваюцца з агульным значэннем 'будучы звязаным з чым-небудзь, можаш аказацца замешаным у што-небудзь заганнае'. Па дзве прыказкі ўваходзяць і ў такія сінанімічныя рады: *На злодзеі шапка гарыць* і *Хто парася ўкраў, у таго ў вушах пішчыць; Пі ды еш, пакуль рот свеж, бо як умрэш, то і калом не ўпрэш* і *На тым свеце не дадуць*.

Радзей сінанімічныя рады ўключаюць па тры і больш прыкладаў: 1) *Пакуль да Бога, то (дык) чорт душу выме; Пакуль сонца ўзыдзе, раса вочы выесць; Пакуль траўка падрасце, конік з голаду памрэ*. 2) *Узяўся за гуж, не кажы, што не дуж; Калі ўлез у дугу, дык не кажы, што не магу; Назваўся груздом – лезь у кош; Пусціўся Мікіта ў валакіту, дык ідзі і назад не аглядайся*. Самы вялікі сінанімічны рад прыказак складаецца з дзевяці выразаў. Так, скажам, замілаванне да роднага краю, да мясцін, дзе нарадзіўся хто-небудзь, выражаюць прыказкі *Дарагая тая хатка, дзе радзіла (нарадзіла) мяне матка; Дзе воўк радзіўся, там і куст яму міл; Дзе нарадзіўся, там і прыгадзіўся; Для ўсякай птушачкі сваё гняздо мілае; Міл той куток, дзе абрэзалі пупок; Мой родны кут, як ты мне мілы; Няма лепшае справы ад свае хаты; Родная зямелька як зморанаму пасцелька; У родным краю, як у раю*.

А самы вялікі сінанімічны рад фразеалагізмаў складаецца з 55 адзінак, якія маюць значэнне 'вельмі многа': *хоць адбаўляй, абою няма, ад пуза, без ліку, без меры, будзь здароў, бяры не хачу, валіцца цераз горла, вышэй галавы, да гібелі, дай бог, дай бог кожнаму, да ліха* і інш.

У некаторых выпадках фразеалагізмы і словы з'яўляюцца падобнымі ці блізкімі па значэнні. Таму складальнікі сінанімічных слоўнікаў нярэдка ўключаюць у сінанімічныя рады як словы, так і фразеалагічныя адзінкі. Так, напрыклад, у «Слоўніку сінонімаў і блізказначных слоў» М.К. Клышкі (2005) у адным артыкуле як сінанімічныя падаюцца лексемы *няёмка, нязручна, несамавіта; ніякавата, ніякава* і фразеалагізм *не па сабе*. У тым жа слоўніку аб'яднаны ў сінанімічную групу адзінкі *далёка, воддаль, наводшыбе, за светам*. Фразеалагізм *за светам* адрозніваецца ад сінанімічных лексем тым, што ўтрымлівае ў сваёй семантыцы прыкмету «вельмі» і абазначае не проста 'далёка', а 'вельмі далёка'. Можна сказаць, што ў семантычных адносінах гэты выраз багацейшы за любую лексему з гэтай сінанімічнай групы. Прысутнічае ў фразеалагічнай адзінцы і ацэначнасць, што не характэрна для слоў.

Лексічная і фразеалагічная, парэміялагічная сінанімія маюць прынцыповыя адрозненні. «У сінанімічную групу павінны аб'ядноўвацца моўныя адзінкі толькі аднаго парадку: словы са словамі, фразеалагізмы з фразеалагізмамі, свабодныя словазлучэнні са свабоднымі словазлучэннямі» [11, с. 4] і адпаведна прыказкі з прыказкамі.

Фразеалагізмы, утвораныя па аднолькавых мадэлях (словазлучэння, спалучэння, сказа), уступаюць у сінанімічныя адносіны з адзінкамі не толькі сваёй структурнай разнавіднасці. Так, сінанімічны рад са значэннем ‘вельмі малы’ ўтвараюць выразы дзвюх структурных разнавіднасцей: *з вузел, аршыны з шапкай, ад гаршка паўвярышка, ад зямлі не адрас, жабе па калена, кату па пята, пад стол пяшком ходзіць*. Або яшчэ, напрыклад, сінанімічны рад са значэннем ‘вельмі далёка’ складаецца з адзінак, якія не змяняюцца і выконваюць у сказе адну сінтаксічную функцыю акалічнасці: *за свет, дзе макар козы пасе* (у 1 зн.), *за блізкі свет, за свет вочы, куды крумкач касцей не заносіў, куды макар цялят не ганяў* (у 1 зн.), *к чорту на рогі, на край свету* (у 1 зн.).

Сінанімічныя фразеалагізмы з аднолькавай граматычнай структурай і сінанімічныя прыказкі-сказы могуць уключаюць у сябе адзінкі, пабудаваныя як па розных, так і па аднолькавых сінтаксічных мадэлях. У сувязі з гэтым вылучаюцца аднаструктурныя, рознаструктурныя і падобнаструктурныя адзінкі.

Аднаструктурныя фразеалагічныя сінанімы маюць аднолькавую сінтаксічную схему. Напрыклад, сінанімічны рад са значэннем ‘з-пад чыёй-н. улады, залежнасці’ складаецца з фразеалагізмаў, пабудаваных па мадэлі «прыназоўнік з + назоўнік у родным склоне»: *з лап, з кіпцюроў, з рук*. Або сінанімічныя адзінкі *грудзі ў грудзі, вочы ў вочы, лоб у лоб, нос у нос, твар у твар* (у 1 зн.) утвораны па схеме «назоўнік + прыназоўнік + назоўнік». У гэтым сінанімічным радзе ёсць і падобнаструктурныя выразы, адзін з кампанентаў якіх адрозніваецца іншай склонавай (носам у нос, тварам у твар (у 1 зн.)), ці прыназоўнікава-склонавай формай (тварам да твару (у 1 зн.)). Аднолькавымі паводле сваёй структуры з’яўляюцца і прыказкі, аб’яднаныя ў наступныя сінанімічныя рады: 1) *Без струманту і вошы не заб’еш; Без начыння і лапця не спляцеш*. 2) *Баязліўцу і заяц – воўк; Баязліваму і корч мядзведзь*. 3) *І за лучынку знойдзе прычынку; І за шчэпку знойдзе прычэпку* і інш.

Што да рознаструктурных фразеалагізмаў, то яны ўтвараюць такія сінанімічныя рады, у якіх фразеалагічныя адзінкі пабудаваныя па розных, непадобных мадэлях, напрыклад: 1) *ад выпадку да выпадку, час ад часу* (у 1 зн.), *час-часом, не-не ды і*; 2) *ні ішоў і ні ехаў, да лямпачкі, трын-трава*; 3) *малады ды ранні, з маладых ды ранні*. Адрозніваюцца сваёй структурай і прыказкі *Кабыла з воўкам цягалася, хвост ды грыва асталася; Хто дужшы, той прутшы*. Першая з іх пабудавана на ўзор бяззлучнікавага сказа, а другая – складаназалежнага. Або: *Варона з куста, а пяць на куст; Святое месца пустым не бывае*.

Сінанімічны рад можа складацца і з падобнаструктурных прыказак, г.зн. такіх, якія належаць да аднаго структурнага тыпу, але кампанентная напоўненасць і сінтаксічная сувязь паміж кампанентамі іншыя. Напрыклад: 1) *Каторы конь цягне, таго і паганяюць; Хто цягне, на таго і навальваюць*. 2) *Не тады вучацца плаваць, калі вада ў рот плыве; Не тады сабак кормяць, як на паляванне ісці*.

У некаторых выпадках у адзін сінанімічны рад уключаюцца выразы, частка якіх пабудавана па адной схеме, а астатнія з’яўляюцца рознаструктурнымі. Так, са значэннем ‘зусім нічога’ ўжываюцца такія адзінкі: *ні бэ ні мя, ні а ні бэ, ні вуха ні рыла, ні цэ ні бэ, ні ў зуб, ні бельмеса*. Першыя чатыры фразеалагізмы маюць адну мадэль і з’яўляюцца аднаструктурнымі, апошнія два належаць да рознаструктурных. Параўнаем сінанімічны рад прыказак *Воўк казе не таварыш; Гусь свінні не таварыш; Пешы коннаму не таварыш* (у 2 зн.) і *Арлу з савой не па дарозе*. Па адной і той жа мадэлі (на ўзор бяззлучнікавага сказа) пабудаваны і прыказкі *Прапала кароўка, прападай і вяроўка; Прапаў конік, прападай і хамуток*. Трэцяя, сінанімічная да іх прыказка *Зняўшы галаву, на валасах не плачуць*, мае ўжо структуру простага сказа, ускладненага адасобленай акалічнасцю, выражанай дзеепрыслоўным зваротам.

Такім чынам, з'ява сінаніміі ўласціва не толькі словам, але і фразеалагізмам, прыказкам. Прычым, калі 62% фразеалагізмаў уступаюць у сінанімічныя адносіны, то сярод прыказак прыкладна толькі 30% выразаў ахоплены гэтай з'явай. У фразеалогіі і парэміялогіі, як і ў лексікалогіі, вылучаюцца абсалютныя, семантычныя, стылістычныя і семантыка-стылістычныя сінонімы. Калі сінанімічны рад складаецца больш чым з двух выразаў, то тут могуць суседнічаць розныя тыпы сінонімаў. Ва ўсіх сінанімічных радах фразеалагізмаў і прыказак з той ці іншай доляй верагоднасці можна вылучыць дамінанту. І хоць адносна гэтага пытання існуюць розныя меркаванні, прапаноўваюцца пэўныя крытэрыі, паводле якіх вызначаецца адзінка (выраз), што ўзначальвае сінанімічны рад. Сінанімічныя прыказкі і фразеалагізмы, утвораныя па аднолькавых сінтаксічных мадэлях, уступаюць у сінанімічныя адносіны і з адзінкамі іншых структурных разнавіднасцей. У адпаведнасці з гэтым сінанімічныя рады могуць складацца з аднаструктурных, падобнаструктурных і рознаструктурных адзінак, а нярэдка і змешаных.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Янкоўскі, Ф. М. Беларуская фразеалогія / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск : Народная асвета, 1981. – 79 с.
2. Аксамітаў, А. С. Беларуская фразеалогія / А. С. Аксамітаў. – Мінск : Выш. шк., 1978. – 224 с.
3. Красней, В. П. Сучасная беларуская мова: Лексікалогія. Фразеалогія / В. П. Красней, У. М. Лазоўскі, І. М. Шчарбакова. – Мінск : Універсітэцкае, 1984. – 175 с.
4. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 271 с.
5. Лепешаў, І. Я. Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства / І. Я. Лепешаў. – Гродна : ГрДУ, 2006. – 279 с.
6. Розенталь, Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М. : Просвещение, 1985. – 399 с.
7. Сидоренко, М. И. Парадигматические отношения фразеологических единиц в современном русском языке / М. И. Сидоренко. – Л., 1982. – 108 с.
8. Мокиенко, В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиенко. – М. : Высш. шк., 1980. – 270 с.
9. Жуков, В. П. Словарь фразеологических синонимов / В. П. Жуков, М. И. Сидоренко, В. Г. Шкляр. – М. : Рус. яз., 1987. – 440 с.
10. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Народная асвета, 1993.
11. Лепешаў, І. Я. Спрэчныя пытанні лексікалогіі / І. Я. Лепешаў // Роднае слова. – 1999. – № 10. – С. 69–77.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 25.03.2016

Sadovskaya A.S., Yakaltsevich M.A. Synonymous Paradigm of Phraseology and Proverbs

The article deals with the synonymy of phraseological units and proverbs as the manifestation of the semantic paradigm in the field of phraseology and paremiology. Special attention is given to the peculiarities of synonyms at the level of words and set expressions. Groups of semantic, stylistic, semantic and stylistic and complete synonyms are determined and described. The author attempts to define the dominant in the synonymous lines of phraseological units and proverbs and analyzes existing approaches to this problem. It is emphasized that the synonymous line must include the linguistic units of the same level. A phraseological as well as paremiological line of synonyms consists of the units of different syntactic patterns that allows to distinguish expressions of the same, similar and different structures.